

Көптілеуова Д.Т.
**Француз протектораты
тұсындағы Тунис
прозасының дамуы**

Тунистегі арабтілді жаңа әдебиет ХІХ ғ. екінші жартысында пайда болып, елдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің өсуімен, тунистіктердің ұлттық танымының қалыптасуымен тығыз байланысты болды. Уақыт талабына сай қысқа әңгіме жанры басқа жанрларға қарағанда көбірек таралды. Оның негізін салушы Зейн әл-Абдин ас-Снуси, Мухаммад әл-Башруш, Махмуд Байрам ат-Туниси, Али ад-Дуаджи және т.б. есімдерімен байланысты.

Түйін сөздер: жаңа арабтілді әдебиет, шағын проза, ағартушылық мақсат, қоғамдық мәселелер.

Koptileuova D.T.
**The development of prose in
Tunisia during the
French protectorate**

The origin of Arabic literature of the new Tunisia dates back to the second half of the XIX century. and is closely linked with the growth of social and economic reforms in the country, formation of national consciousness of Tunisians. The most widely received genre of the short story, the base of which is connected with the names of Zein al-Abdin al-snus, Muhammad әl-Bashrush Mahmoud Bayram al-Tunisi, Ali al-Duadzhi and others.

Key words: a new Arabic-language literature, small prose, educational objectives, the social issues.

Коптилеуова Д.Т.
**Развитие прозы
в Тунисе в период
французского протектората**

Зарождение арабоязычной новой литературы Туниса относится ко второй половине ХІХ в. и тесно связано с ростом социально-экономических преобразований в стране, становлением национального самосознания тунисцев. Наибольшее распространение получает жанр короткого рассказа, основание которого связано с именами Зейн аль-Абдин ас-Снуси, Мухаммад әл-Башруш, Махмуд Байрам ат-Туниси, Али ад-Дуаджи и др.

Ключевые слова: новая арабоязычная литература, малая проза, просветительские цели, общественная проблематика.

**ФРАНЦУЗ
ПРОТЕКТОРАТЫ
ТҰСЫНДАҒЫ
ТУНИС ПРОЗАСЫНЫҢ
ДАМУЫ**

XIX ғасырдың басына дейін Тунистегі араб прозасының негізін эпистолярлық жанр – рәсәил мен мақамалардың құрағаны белгілі. Олар мазмұны мен формасы жағынан орта ғасырларға тән еді. Жаңа заманда әдебиетке қоғамдық проблематика енді. «Өмірден шет қалған» авторлар үшін стилистикалық мінсіздік басты мақсат болған прозаны заманауи мазмұнға бай проза алмастырды [2, 5 б.].

Тунистің жаңа арабтілді әдебиетінің алғашқы үлгілері XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болып, басқа араб елдеріндегідей мәдени жаңарудың басталуымен, елде әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің өсуімен, тунистіктердің ұлттық танымының қалыптасуымен тығыз байланысты болды.

1881 жылы Тунисте протекторат орнатылуының нәтижесінде, француздар ел экономикасын толық өз бақылауларына алды. Бұл көптеген қарсылықтарға әкеліп соқты. XIX ғасырдың соңында – XX ғасырдың басында Тунис халқының айтарлықтай көп бөлігін қалалықтар құрады. Бұл жағдайларда қала буржуазиясы француз отарлаушыларына қарсы саяси қозғалыстардың ұйымдастырушыларына айналды.

Тунистегі мәдени жаңарудың айқын нәтижелерінің бірі – пресаның пайда болуы. 1860 жылдан бастап алғашқы апталық газет «الرائد التونسي» («Тунистік пионер») шыға бастады. 1888 жылы «әл-Хадира» газеті, 1893 жылы «البصيرة» («Көреген») журналы құрылды.

Пресаның дамуы жаңа тунистік прозалық әдебиеттің алғашқы жанры – публицистиканың дамуына жол ашты. Газет және журнал беттерінде очерктер, эссе, биографиялық повесттер пайда болды.

Газет және журнал беттерінде шағын проза да алғашқы қадамын жасай бастады. Тунис жазушыларының алғашқы әңгімелерінде қоғамдық-саяси, негізінен, тәрбиелік және діни тақырыптар қозғалды. 1910 жылы «مرشد الامة» («Ұлт көшбасшысы») газетінде Мухаммад ибн Осман Манашудың (1884-1933) «Сот жайлы әзіл-сықақ» әңгімесі шықты. Ол мұнда өтірікші және екіжүзді заң сақтаушыларының адам тағдырын шешуге хақылары жоқ екені жайлы жазды. Тағдыр тәлкегіне түскен әйелдің қиын жағдайын баяндады.

Ұрлық үстінен ұсталып, сот алдына келген әйел аяқ астынан қазының кезінде өзін азғырып, баласымен тастап кеткен адам екенін көреді. Сол кезден бері оның өмірі қайғы мен қасіреттен арылмады. «Сенің менің ісімді қарауға хақың жоқ. Ұры және сатқын өзі секілділерге қазылық ете алмайды, ұрылардың арасында қазы бола алмайды... Мен ақша ұрласам, сен арнамыс ұрладың, ал арнамыс ақшадан да қымбат...» [4, 14 б.], – дейді әйел сотта.

Әңгіме жақсы аяқталады: екі бейшара адам қазының адамдық қасиетін оятады. «Ол өзінің кішкентай қызына аяушылық пен мейіріммен қарады да әділеттік танытуды өзінің парызы деп шешті» [4, 14 б.]. Қазы өз орнынан кетіп, өзінің «алғашқы махаббатымен» оларды ешкім білмейтін елге аттанады.

Бұл уақыттағы көркем әдебиетте басты позицияны шағын проза иеленді. Бұл жанрдың шығармаларының көлемі жазушыларға өз туындыларын газет, журнал беттерінде басып шығаруға мүмкіндік беріп, араб тіліндегі тунис пресасы өз шыңына жетті.

Тунисте шағын проза басқа араб елдеріне қарағанда (мысалы, Египет пен Сирияда) өзгеше дамыды. Бұл елдердің әдебиетшілері өздерінің ұлттық әдебиетінің қалыптасу кезеңінде еуропалық новеллистика принциптерін белсенді түрде меңгерді. Әдеттегі жанрлық формадан алыстау кәсібилікті талап етеді, алайда оған жетуге белгілі бір деңгейде қоғамдық-саяси өсу жағдайларында ұлттық әдебиетшілердің «жылдам жетілуі» кедергі келтірген болуы керек. Баяндаудың мақамалық формасы Тунис прозасында отызыншы, тіптен қырқыншы жылдарға дейін сақталды. Бұл жанрдың анағұрлым жарқын өкілі Махмуд Байрам ат-Туниси болды. Алайда жаңа жағдай көркем сөздің жаңа формаларын талап етті, сондықтан Тунис жазушыларының әдебиет саласында Батыс Еуропа әсеріне қарсылығы тұрақты бола алмады.

Жаңа типтегі шағын проза газеттік – журналдық прозаға тән очерк, фельетон, шағын әңгіме, мысалы, авторлық ертегі және т.б. секілді жанрларды қамтыды. Пресса саяси сатираның дамуына жол ашты. Қысқа әңгіме жанры басқа жанрларға қарағанда көбірек таралды. Оның негізінің қалануы Зейн әл-Абдин ас-Снуси, Мухаммад әл-Башруш, Махмуд Байрам ат-Туниси, Али ад-Дуаджи және т.б. есімдерімен байланысты.

Ас-Снуси, әл-Башруш, ат-Туниси әңгімелері әлі де ортағасырлық новелла мен заманауи

новелла арасындағы өтпелі көпір ретінде көрінеді. Олардың шығармашылықтарында жазудың мақамалық формасы мен әңгімелеудің жаңа формалары үйлеседі.

Тунис прозашыларының жаңа ұрпақтарының көркем әдебиетінде тұрмыстық новелла, әлеуметтік әңгіме, лирикалық новелла көбірек дамуға ие болды. Новеллисттер туындыларында тұрмыс пен мінез-құлық, әлеуметтік әділетсіздік қатты сынға ұшырайды. Әлеуметтік әңгіменің негізін қалаушы Махмуд Байрам ат-Туниси болып табылады, Жазушылар қоғамдық баспалдақтың түрлі сатыларында тұрған адамдарды сипаттап жаза бастады. Ас-Снуси, әл-Башруш, ат-Туниси және басқа да новеллисттердің есімдерімен Тунис әдебиетіне жаңа кейіпкерлер – еңбекші халық өкілдері келді. Жазушылардың басты назарында – ескі салт-дәстүрлердің тар бұғауында қамалған, алып-сату тауары болып табылатын тунистік әйелдің аяусыз жағдайы; құқықсыз, кедей «кішкентай адамдардың» тағдырлары; буржуазияның дырду өмірі болды...

Лирикалық проза жеке күнделік, автобиографиялық әңгіме, саяхаттар суреттемесі секілді жанрлық формалармен көрсетілді. Лирикалық новелла шебері Мухаммад әл-Ариби саналды.

Отызыншы-қырқыншы жылдардың туындыларына мықты сатирикалық бастау да тән. Сатираның «күшті қамшыға» айналуы мүмкін екенін түсінген новеллистер оны шынайылықтың кері жақтарын ашып көрсету мақсатында пайдаланды.

Бұл жазушылардың әрқайсысы новелланың қалыптасуына өз үлесін қосты. Тунистіктердің ойынша, дәл солар «бүгінде заманауи Тунис әңгімесі деп аталатын жанрдың негізін қалаған».

Новеллист Мухаммад әл-Башруш прозашы ғана емес, сонымен қатар әдебиет теоретигі ретінде танымалдылыққа ие болды. Әл-Башруш көркем шығармашылыққа деген өзінің көзқарастарын «العلم الأدبي» беттерінде білдірді, журналдағы барлық дерлік пікірталастарға белсенді қатысты. Әл-Башруш ұлттық әдебиеттің дамуында, елдің рухани жаңаруында әңгіменің үлкен орын алатынын көрсетті.

Әл-Башруштың ойынша, новелла – бұл «өмір көрінісі», ондағы басты нәрсе – кейіпкерлердің рухани болмысын сипаттау. Роман өмірдің өзін қайта жасайды, оны зерттейді, жан-жағынан көрсетеді. Роман мен өмір арасындағы айырмашылық – «біріншісінің басы мен аяғы

бар, ал өмір тоқтаусыз және әрбір бүгінгі күннің өз өткені мен ертеңі бар» [2, 25 б.].

Әл-Башруштың шығармашылығында бірнеше әңгімелер кездеседі, оның ішінде «Ахмад Шарудтың әйелі», «Ат-Тайиб Буазир», «Али әл-Йиари», «Пәк қыз», «Суретші» әңгімелері. Алғашқы екі әңгіме әйел мәселесіне арналған. «Ахмад Шарудтың әйелі» әңгімесінің сюжеті батыс еуропалық әдебиеттен алынған, мұнда жазушы жезөкшелік мәселесін қозғайды. Оның ойынша, бұл әлеуметтік жамандыққа тек қана қоғам жауапты. Кедей феллах Ахмад Шаруд өз қызын тұрмысқа беріп үлгермей, жасауын дайындамай, отбасына жұпыны лашықтан басқа ештеңе қалдырмай өмірден өтеді. Атастырылған жігіті алмайтын болып, ал ауылдағы шаруалар болса ол туралы түрлі балағат сөздер айтады, анасының өлімінен кейін жалғыз қалған қыз астананың жезөкшелер үйінде ақша тауып, жамандық жолына түседі.

Басқа «Ат-Тайиб Буазир» әңгімесінің негізінде бір ауылда болған оқиғаның айналасындағы драма жатыр. Ат-Тайиб Буазир өзінің ауылдасы Ахмад әл-Баруалдың қызының ар-намысын таптайды. Оны түрмеге қамайды. Өзінің ұлын құтқару үшін Ат-Тайибтың әкесі мұраға алынған кішкене жер телімін сатады. Ол «бұл әлемде табыс әділеттілік пен заңға емес, материалдық негізге сүйенетіндігін» түсінеді. Қыз бен оның азғырушысының жасырын некелескендігі жайлы ауылдастары біліп қояды, сөйтіп жастарға олардың ашу-ызалары төгіледі, қызды бай шалға тұрмысқа бермекші болған әкесі қайтыс болады.

Алғашқы Тунис новелисттерінің қатарындағы тағы бір есім – Египетке көшкен Тунис реформаторының немересі Махмуд Байрам ат-Туниси.

Махмуд Байрамның шығармашылығының негізгі тақырыптарының бірі – әйел мәселесі. Тунис әдеби сынының көрсетуінше «ол әрдайым «ұлы әйел» бейнесін жасауды жақтады, оның қоғамдағы орнын мойындауға шақырды» [5, 65 б.].

Әйел мәселесін «негізгі мәселе», «қоғам негізінің негізі» деп есептегенмен, Байрам ат-Туниси әйелдер арасында жайлаған ескішілдік жайлы және алынған білімді қоғам қажетіне жұмсамауға себепкер болатын әйелдердің шектен тыс бостандық алуына қарсы шықты. Жазушы күйеуінің үйінде барлық құқығынан айырылып қор болған Тунис әйелінің теңсіз жағдайы

жайлы жазды. Әйел жағдайын көтеруге, оның қиын халін жеңілдетуге тырысып, Байрам әйелді еркектің досы болуға, мына үлкен және қиын әлемде оның жолдасы болуға шақырды.

Сонымен бірге жазушы Тунис әйелінің сұлулығына тамсанады, оны «менің мамандығым» өлеңінде жырға қосады. Жазушы оның кәсібіндегі басты нәрсе – бұл мәңгі тірі сұлулықтан шабыт алу екенін мойындайды.

Толық көркем прозамен тунистіктер Али ад-Дуаджидің алғашқы әңгімелері жарыққа шыққанда ғана танысты. Тунистіктер үшін Али ад-Дуаджи – оны басқа араб жазушыларынан ерекшелендіретін «өзіндік хош иісі», «өзіндік түсі» бар новелист, ақын және суретші [6, 165 б.].

Ад-Дуаджидің әңгімелерінің көбісі әзілге толы, бір-бірін тез алмастыратын кинокамерадан алынған кадрлар іспеттес. Өзінің заманындағы Тунисті сипаттай отырып, адами қарымқатынастарды кемеліне жеткізе отырып, жазушы алдына тәрбиелік мақсаттарды қойды. Оның кедейлік әлем жайлы білімі қоғам бейнесін суреттеуде үлкен материалға айналды. Тунис сыншылары Али ад-Дуаджиді заманауи реалистік Тунис әңгімесінің «атасы» деп бекер есептемейді.

Батыс жазушыларының көркем туындыларымен таныса отырып, ад-Дуаджи олардың шығармашылық ізденістерін бойына сіңірді. Әсіресе ад-Дуаджиге Джек Лондонның новеллистикасы қатты әсер етті. Ол Хемингуэй, Стейнбек, Колдуэлл секілді жазушылардың жазушылық дарындарының алдында бас иетіндігін жасырмады. Олардың әсерлері ад-Дуаджидің алғашқы әңгімелерінен байқалады. Ад-Дуаджи батыс әдебиетінің тақырып ауқымына, сюжетіне, көркемдік артықшылықтарына қызықты. Оның өзінің мойындауынша, «Жұлдыздарды бақылаушы» (رای النجوم) пьесасы Джек Лондонның романдарының бірінен шабытталып қойылған. Али ад-Дуаджиді, әсіресе Джон Дос Пассостың жасырын камера техникасы және Джек Лондонның «документализмі» қызықтырды. Бірақ көрнекті Батыс ұстаздарынан білім ала отырып, ад-Дуаджи шығармашылық жеке тұлғасын жоғалтпауға, тунистік боп қалуға, өзін алаңдатқан мәселені көрсетуге тырысты.

Ад-Дуаджи өз шығармашылығында әлеуметтік новелла жанрын дамыту арқылы үлкен танымалдылыққа ие болды. Ад-Дуаджи әдебиеттен өмірлік қиыншылықтармен күресудің басты құралдарын көрді.

1969 жылы Тунис жазушылары Одағының жетекшісінің бастауымен «Әңгіме клубы» (نادي القصص) «Мен ол үшін түндер бойы ұйқы көрмедім» («صخرت منه الليالي») деп аталатын ад-Дуаджидің жинағы жарыққа шықты. Оған жазушының он алты әңгімесі кірді.

Жинаққа кірген әңгімелерде ад-Дуаджи, ең алдымен, мінез-құқықтық мәселелерді қозғайды. «Кедейлердің қазынасы» (كنز الفقراء) – жазушы шығармашылығындағы шағын жанрдың алғашқы туындыларының бірі, 1935 жылы «العلم الادبي» журналында басылып шыққан. Италиялық сюжеттерден алынған әңгіме мысал түрінде жазылған және «кішкентай адамдардың» рухани сұлулығын сипаттайды.

Қырқыншы жылдардың әдеби процесінде өзіндік ізін қалдырған Али ад-Дуаджидің замандастарының арасында ағайынды Бакирлер – Мухаммад және Ахмад Абдулуаххаб белгілі. Олар «әл-Мабахис» журналында бірқатар новеллаларын басып шығарды.

Ад-Дуаджи және оның замандастарын Тунис сыны «адасқан жазушылар» ұрпағы деп атайды. Олар еуропалық өркениеттің жаңалықтары мен дәстүрлі мұсылман танымымен байланысты арман мұраттарды бойларына сіңірген. Терең рухани дағдарысты бастарынан кешкен бұл жазушылардың өмірлері қайғылы аяқталды: Нашақорлыққа салынған ад-Дуаджи рухани ауруға шалдыққандар емханасында қайтыс болды, Мухаммад әл-Ариби Парижде өз-өзіне қол жұмсады, Карабаха маскүнемдіктен қайтыс болды.

Бұл ұрпақтың өкілдерінің бірі – Мухаммад әл-Ариби (1915-1946). Әйел мәселесі – әл-Ариби шығармашылығындағы негізгі мәселе. Жазушы әйел бостандығы, оның білім алуға мүмкіндігі және т.б. үшін күресті. Оның ойынша, надандық әйелді сыртқы әлемнен алыстатады, оның тағдырына балта шабады, әлеуметтік даму жолында маңызды кедергі болып табылады.

Әл-Ариби новеллаларының формасы әртүрлі. «Рамаданның 27-түні» әңгімесі өзін жамандық жолына алып келген өмірлік жолы мен оқиғаларды осы түні еске алған қыздың ойларына негізделген. Бұл әңгімеде (жазушының көп әңгімелеріндегідей) диалогтар Тунис диалектісінде айтылады. Әңгіме диалогтан басталады, соңынан кейіпкердің өз өткеніне шолумен бөлінетін автордың баяндауы жүреді. Кейіпкердің ой-толғаулары төл және төлеу сөздермен берілген. Мұндай тәсілдердің үйлесімі, сонымен қатар

әл-Ариби үлкен шебері болған диалог оның басқа да әңгімелеріне тән.

Тағы бір әңгіменің кейіпкері «Азиза» – жас биші. Өзінің мамандығына сәйкес, ол еркектердің көңілін аулауға тиіс. Бұл оған көп ақша әкеледі. Бірақ табысты іс оның шынайы рухани сұлулығы мен отбасылық жылуға деген ынтасын сөндірмейді. Әңгімеде Азизаның өмірінің түрлі кезеңдерін – кәрі күйеуінің үйіндегі қуанышсыз өмірі, онымен ажырасуы – еске алулары ерекше орын алады.

Жазушы ауыр да қиын сынақтарға ұшыраған кейіпкерінің тағдырын мұқият бақылайды, оның ішкі жан-дүниесін түсінуге тырысады. Белгілі бір уақытқа Азизаның өмірі мағынаға толып, бақытқа кенеледі – ол өзінің жас ауылдасына ғашық болады. Өзін жақсы көреді деп ойлаған Азиза онымен бірге астанаға барып, бишіге айналады. Алайда жақын уақытта «оның шын ниеті қыз арқылы, оның сұлулығы арқылы ақша табу екенін» түсінген Азиза онымен ажырасуға мәжбүр болады.

Негізінен урбандық мотивтерге сүйенген жазушыларға қарағанда Мустафа Хурайеф өзін «ауыл прозасының» өкілі деп жариялады. Оның Тунис шаруаларының өмірлерінің түрлі қырларын сипаттауға, ауылға қала өркениетінің енуімен байланысты өзгерістерге арналған алғашқы әңгімелері қырқыншы жылдардың екінші жартысында «ас-Сурайя» журналы мен басқа баспа органдарында пайда болды.

М. Хурайефтың «Қажы Али» әңгімесінің кейіпкері – ауыл тұрғыны – өзінің діндарлығын заманауи еуропалық киім киюмен үйлестіреді. Ауылдастары іштерінен оны жазғырса да, өз ауылдастарының сыртқы келбетіндегі аяқ астынан болған өзгеріске ашық наразылық білдірмейді. Мустафа Хурайеф пейзаж секілді маңызды әдеби компонентті күшейтті. Оның әңгімелерінде табиғатты суреттеу маңызды орын алады және оның кейіпкерлерінің сезімдері мен көңіл күйлеріне байланысты болып келеді.

«Айдың жасы» әңгімесінде баяндау демалысқа туған ауылына келген студенттің атынан айтылады. Бұл әңгімеде М. Хурайеф отбасы және неке мәселесін қозғайды. Әңгіменің кейіпкері, студенттің досы ата-анасы таңдаған қызға үйленуден бас тартады, алайда үлкен қалың мал беру керек сүйікті қызымен тағдырын қоса алмайды. Нәтижесінде, қайғылы жағдайға алып келген драма орын алады. Астанада жігіт қа-

жетті соманы табады, бірақ ауылына оралған соң сүйіктісінің қайтыс болғанын естиді. Кейіпкер өз-өзіне қол жұмсайды, ал ауыл тұрғындары жігіт өлімінің шынайы себебін түсінбей оны ұрлықшы деп санайды. Қорыта келе, тунистік

арабтілді әдебиетшілері мен жазушыларының көркем ізденістері жаңа адамға қазіргі замандағы қайшылықтар, әлеуметтік мәселелердің қайнар көзін көрсету арқылы оның қоғамда және өзін-өзі тануда септігін тигізуде.

Әдебиеттер

- 1 Пантучек С. Тунисская литература: Краткий очерк. – М., 1969.
- 2 Ализаде Э.А., Асадуллин Ф.А., Прожогина С.В., Юнусов К.О. Литература Туниса. – М., 1993
- 3 Левин З. И. Развитие арабской общественной мысли. – М., 1984.
- 4 Манашу Мухаммед. Фукаха маджлис әл-қада. – Қысас. – Тунис, 1972, №1 (араб тілінде).
- 5 Аль-Джабири Мухаммед ас-Салих. Тунисская новелла: Ее зарождение и зачинатели. – Тунис, 1977.
- 6 Ибрахим Ридуан. Ат-тагриб бил әдәб ат тунуси. – Тунис, 1977 (араб тілінде).

References

- 1 Pantuchek S. Tunisskaja literatura: Kratkij ocherk. – M., 1969.
- 2 Alizade Je.A., Asadullin F.A., Prozhogina S.V., Junusov K.O. Literatura Tunisa. – M., 1993
- 3 Levin Z. I. Razvitie arabskoj obshhestvennoj mysli. – M., 1984.
- 4 Manatu Muhammed. Fukaha madzhlis al'-kada. – Kysas. – Tunis, 1972, №1.
- 5 Al'-Dzhabiri Muhammed as-Salih. Tunisskaja novella: Ee zarozhdenie i zachinateli. – Tunis, 1977.
- 6 Ibrahim Riduan. At-tagrib bil adab at tunusi. – Tunis, 1977